

Moshe Lewin (2007)

T SARREGIMENS OVÄNTADE ARVINGAR

Oktober 1917 i historiens ljus

Oktoberrevolutionen har präglat 1900-talets historia djupt.¹ Den har gett upphov till åtskillig polemik, rättfärdiganden och ideologiska proklamationer, utnötta klichéer och oförsonliga fördömanden som många bedömare blandar samman med verkliga fakta. Att dessa föreställningar fått en evig karaktär grundad på vad stormningen av Vinterpalatset innebar bidrar till att många inte lyckas se verkligheten. Vad som 1917 dominerade utvecklingen var en omfattande omvälvning (inom armén, polisen, statsapparaten, näringslivet, den allmänna opinionen och synen på politik) och ett kaos som skulle väga tungt för de lösningar bolsjevikerna valde.

Vid åtskilliga tillfällen hade för övrigt det som utspelades på den politiska scenen i Sovjetunionen ingen relation med dekoren och den allmänna diskursen. Och följden blev: en historia full med överraskningar därför att den ingick i en tid fylld av kriser där de faktorer som banade väg för sönderfall agerade med en utpräglad våldsamt och där de faktorer som talade för återuppbyggnad tog sig överraskande former.

Varje politiskt system, historiskt eller nutida, måste analyseras utifrån vad som är levande i det, dess förmåga eller oförmåga att förändras och därmed finna ny livskraft och undvika en farlig inriktning. Ideologierna förblindar ofta på grund av att de blir självförhärligande: de får folk att glömma att den regim de lever under och som de betraktar som önskvärd börjar följa andra regler, under tryck från ekonomiska och sociala faktorer med upplösande tendens, tömma det på innehåll och bara lämna kvar en fasad. En situation som kan jämföras med en teater där dekor och handling inte har något med varandra att göra. Dekoren är från en annan pjäs, från en annan epok medan handlingen och spelet leder någon helt annanstans.

Kriser och faser av sönderfall utgör en integrerad del av historiens förlopp. Ofta präglar de slutet på en era, ett system. I en del fall, om vissa styrkeförhållanden (inre eller yttre) är för handen öppnas då en ny sida, som man ibland kallar "revolution". Vi kan konstatera att ett stort antal författare talar om den revolution bolsjevikerna "genomförde", vilket ofta underförstått innebär att de skulle vara "ansvariga" för eller "skyldiga" till den.

En sådan tolkning av händelserna är kort och gott bedrövlig. Den uttrycker en total okunskap om vad som hände i september och oktober 1917, när inget längre fungerade i Ryssland, då makten var totalt förlamad och då man runt om i landet gick mot bonderevolter i stor skala, mot inbördeskrig eller kort sagt ett allmänt kaos. Revolutionen (för det var just vad som inträffade) var bara svaret på detta växande kaos och hotet om att Ryssland helt enkelt skulle elimineras som nation och stat.

En "kraftlös" regering

Med andra ord orsakades inte krisen av revolutionen: det handlade om en mycket djup kris som fick sin lösning i den revolution bolsjevikerna ledde sedan andra krafter bara lyckats förvärra krisen efter desperata försök att ta kontroll över läget. Tvärtemot en del förutfattade meningar var den officiella politiska regimen, symboliserad av den provisoriska regering som upprättats efter tsarismens fall i februari 1917, bara en dekor – där ingenting hände. Den var "kraftlös" och slut. Det fanns ingen statsmakt, bara något som låtsades vara det.

¹ Maktövertagandet (symboliserat av att Vinterpalatset i Petrograd, där den provisoriska regeringen hade sitt säte, intogs) ägde rum natten mellan den 6 och 7 november 1917 enligt den gregorianska kalendern som infördes i Ryssland några månader senare. Tidigare hade man använt den julianska kalendern enligt vilken bolsjevikrevolutionen ägde rum i oktober.

Uppfattningen att bolsjevikerna ”tog makten” (från någon) bortser fullständigt från verkligheten: ingen innehade någon som helst makt som den skulle ha kunnat berövas. Det var inte bara så att bolsjevikerna inte fråtog någon makten, de var tvungna att upprätta en sådan. Som Vladimir Iljitj Uljanov, även kallad Lenin, skulle skriva senare; i utgångsläget hade bolsjevikerna ingenting förutom paroller som ”socialism”, ”revolution”, avskaffande av privilegier och titlar (aristokrati, byråkrati). Vi får inte glömma att nyckeln till deras framgång låg i maningen till bönderna att ta över de jordar de brukade och som de såg som sin egendom. En sådan åtgärd hade kunnat rädda den provisoriska regeringen om den tagit itu med den, men i stället sprang den efter jordägarnas representanter; den var övertygad om att socialismen var omöjlig – en felaktig slutsats om man gör en korrekt bedömning.

Socialismen var förvisso omöjlig men ledarna för den provisoriska regeringen vägrade inse att en borgerligt demokratisk revolution också var det. Detta utgjorde dramat för de politiska partier som ingick i olika koalitioner mellan februari och november 1917: kaoset spred sig och regeringen kunde varken förstå eller behärska det. De som skred till handling och slutligen tog makten tog avsevärda risker, inte på grund av att de vita (monarkisterna) samlade sina styrker (mot den provisoriska regeringen), utan på grund av krisens omfattning och de vågor som orsakades av en djupgående omvälvning i samhället.

Bolsjevikerna tog således hem spelet, men det segrande partiet vid makten var redan från början bara nominellt, en simpel skylt. Det klarade inte av händelsernas hetta, anstormningen av nya medlemmar och det enorma trycket från de uppgifter man stod inför, där man varken kunde stödja sig på erfarenheterna från tiden före revolutionen eller partiets karaktär. Partiet hade förvisso existerat med en fungerande inre demokrati, men det överlevde inte stormen, inte på grund av inbördeskriget (där bolsjevikerna avgick med segern), utan på grund av trycket från oräkneliga administrativa uppgifter och uppbygget av en stat. 1921, strax innan han lanserade NEP, den nya ekonomiska politiken, som en paus efter ”krigskommunismen”, insåg Lenin att han måste bygga ett nytt parti: bolsjevismen, som ändå gett prov på handlingskraft under inbördeskriget, var nu bara ett tomt skal.

När inbördeskriget var över (1921) hade handlingen förändrats även om dekoren var densamma. Bolsjevikerna satt vid makten, men många böcker om ämnet förstår inte att fortsatt tal om ”bolsjevikerna” var liktydigt med att tala om ett spöke. Den pjäs som spelades, och det skulle ha kunnat vara titeln på den, handlade om hur ett revolutionärt parti omvandlades till en klass av administratörer.

Närmare bestämt stod två olika scenarier mot varandra under denna dekor; frågan gällde att definiera inriktningen på den regim som fötts genom denna revolution. I *The Soviet Century* har jag visat hur motsättningarna mellan Lenin och Stalin utgjorde en sammanstötning mellan två djupt antagonistiska politiska program och inte mellan två fraktioner inom samma parti. Om vi håller i minnet att den ursprungliga bolsjevismen försvunnit gällde kampen nu en Lenin i färd med ett nytt försök att definiera ett program för ett nytt politiskt läger, ett program för den helt nya situation som uppstått efter inbördeskriget, och en Stalin i färd med att formulera sin egen syn på vad staten (med honom själv i ledningen) skulle vara, en syn som baserade sig på förutsättningar om inte hade något med bolsjevismen att göra utan framför allt uttryckte hans vision av personlig makt som mål i sig, närd av hans uppfattning om Rysslands historia och vad detta betytt historiskt och innebar i dagens läge. De program som frontalkolliderade 1922-1923, främst i debatten om bildandet av de socialistiska sovjetrepublikernas union, Sovjetunionen,² var varandra diametralt motsatta och gjorde heller inga

² I debatten om Sovjetunionens framtid stod Lenin (stött av de främsta ledarna från Grigorij Zinovjev till Leo Trotskij) för en ”federation” som tillerkände ett de icke ryska republikerna omfattande rättigheter (endast utrikespolitik och militära frågor skulle tillhöra centralmakten). Stalin var anhängare av att koncentrera makten

försök att dölja sin antagonistiska karaktär. Denna strid avgjordes genom Lenins sjukdom och hans bortgång i januari 1924.

Stalinismen³ ger ett bra exempel på vad åldrandet hos ett system kan innebära och ställer rent av frågan om inte dess långvarighet inte vara ”genetiskt” förutbestämd genom dess oförmåga att förändras: stalinismen kunde inte vara något annat än den var, ett starkt säkerhetssystem uppbyggt för och kring en envåldshärskare och därigenom omöjligt att förändra. Det var också skälet till att stalinismen på grund av kraften hos de samhällsförändringar statens politik medförde bara kunde gräva sin egen grav.

När man studerar Stalin inser man också att hans ständiga kamp mot det revolutionära förflutna bara berodde på att detta förflutna inte erbjöd honom någon säkerhet – han hade inte följt lärdomarna av det, han var till och med fientlig mot dem, vilket framgår av hans kamp för ett storryskt och chauvinistiskt Sovjetunionen. Hans strävan efter ett förgånget som passade honom bättre var därför inte förvånande och heller inte att han stödde sig på arvet från tsarismen för att dra upp de stora linjerna för vad Sovjetunionen skulle vara. Enbart tsarismen kunde försåga honom med den legitimitet han var ute efter, för tsarens makt hade utövats utan mellanhänder, direkt överförd av Gud.

Däremot är det mer förvånande att han systematiskt övertog Tsarryslands ideologiska strukturer under och efter andra världskriget. Detta visar att Stalin struntade i att tsarregimen, som ändå tycktes grundmurad, uttömt alla sina resurser under första världskriget. Härskaren i Kreml tycktes inte inse att den modell han ville använda varit bärare av kriser som också lett till dess undergång – för att inte tala om hans favoritexempel, Ivan den förskräcklige⁴, som drog ned landet i en mörk period av problem.

Den stalinistiska regimen skulle gå mot ett liknande öde, paradoxalt nog i det läge när den inför hela världen tycktes stå på toppen sedan nazismen krossats. Systemet slutade nu fungera och inträdde i en nedgångsfas samtidigt som dess ledare, chef för en segerrik supermakt, åtnöt maximal prestige. Men det handlade om en supermakt på lerfötter och alla Stalins medarbetare var medvetna om det.

Det är nödvändigt att stanna upp här ett tag. Tsarregimen hade ingen frälsare, ingen legitim och kraftfull arvtagare. Det hade Stalins regim däremot bland de grupper av nära medarbetare till Stalin som otåligt väntade på det ögonblick då de skulle kunna ta itu med arbetet att gjuta nytt liv i en regim med djupgående problem i sättet att fungera. I det ögonblick då Stalin fördömde ”*kosmopoliterna*” och dem som ”*knäföll inför Väst*”, där de högre funktionärerna fick ikläda sig en uniform där titlarna direkt härstammade från den rangordning Peter den store infört, där judiska intellektuella likviderades, där höga ansvariga mördades (Leningrad-affären)⁵ och då processen mot ”de vita rockarna”⁶ inleddes, var det svårt att förutse att Sovjetunionen fortfarande stod inför en period av enastående utveckling.

och bara ge de icke ryska republikerna en skenbar självständighet. Därav Lenins anklagelse mot Stalin för att fullfölja storrysk chauvinism. Se vidare i *The Soviet Century*.

³ Med ”stalinism” avser jag endast den tid då Stalin hade makten.

⁴ Ivan IV, kallad Ivan den förskräcklige, (1530-1584) var den förste moskovitiska storfursten att officiellt krönas till tsar. Av en del ansedd för att mer än någon annan ha bidragit till rysk storhet. I historien kvarstår han som en blodig tyrann genom sin grymhet (och sannolikt sin sinnessjukdom).

⁵ 1950 avrättades samtliga tidigare ledare för kommunistpartiet och inom administrationen i Leningrad. Huvudanklagad var Alexej Kuznetsov, som Stalin utnämnt till sekreterare för partikadern. I den egenskapen tillhörde Kuznetsov de potentiella efterträdarna till Stalin. Även vice premiärministern och chefen för Gosplan, Nikolaj Voznesenskij, fanns bland offren.

⁶ Om repressionen mot de sovjetiska judarna efter andra världskriget och som nådde sin kulmen 1953 då judiska läkare anklagades för en sammansvärjning mot Stalin se vidare i Laurent Rucker, *Staline, Israël et les juifs*, Presses universitaires de France, Paris, 2001.

I själva verket agerade en del av Stalins närmaste medarbetare, som hölls för att vara betongstalinister (det var en del förvisso också!) för att göra upp med den röra deras ledare åstadkommit. Det skedde ganska snabbt efter hans bortgång i mars 1953 och på ett radikalt sätt genom införande av en rad betydande reformer som fick sitt uttryck vid det sovjetiska kommunistpartiets tjugonde kongress 1956.

Vid flera tillfällen har ett antal personer, vars hat mot Sovjetunionen svarar mot psykologiska behov som jag har svårt att förstå, reagerat kraftigt när jag sagt att avskaffandet av Gulag var en av de första åtgärder som genomfördes av den ledning som tog över efter Stalin. Som jag ser det måste man skilja på Gulag under Stalin, ett ekonomiskt-industriellt komplex under inrikesministeriet (MVD), och det djupt förändrade system av läger som fortsatte att existera efter Stalins död.⁷

Man också ställa sig frågande till Västs fixering vid denna Gulag och orsakerna till att så många utan minsta invändning accepterat att sätta likhetstecken mellan Gulag och sovjetregimen och jämföra dem med det absolut onda. Alexander Solzjenitsyn, anhängare av denna uppfattning, har hyllats som en profet. Men denne försvarade en svunnen ideologi. Han avskydde socialdemokraterna kring tidskriften *Novyj Mir* och dess chefredaktör Alexander Tvardovskij. Solzjenitsyn var en svuren fiende till västlig demokrati. Kanske var denne predikant för en medeltida ortodoxi nödvändig för att fylla det kalla krigets ideologiska tomrum?

Sovjetsystemet genomgick ännu en fas av nedgång under det som kallats ”stagnationsperioden”, som inleddes i slutet av 1960-talet. Denna period ger upphov till en ny fråga, den som handlar om de motsägelsefulla strömningarna inom systemet och som orsakades av uppkomsten av betydande krafter som var inriktade på förändring. Urbaniseringen och modernisering i stor skala av landet var obestridda fakta. Även om den del av befolkningen som var bosatt på landsbygden förblev betydande bodde nu majoriteten i städerna, var utbildade och kände till ny teknologi. Kvinnans ställning hade också genomgått avsevärda förbättringar. Dessa betydande samhällsförändringar fick också indirekta följder för landsbygdsbefolkningen, som utan att flytta in till städerna ändå i stor utsträckning antog en ny livsstil.

Denna snabba rörelse ledde till ett relativt nytt urbant samhälle. Urbaniseringen var ”ung”, medan den byråkratiserade staten, besläktad med det tsaristiska systemet, var ”gammal”. Trots sin relativa ungdom hade det system som införts efter 1917 åldrats i förtid.

En felaktig diagnos

Detta får oss att återgå till frågan om tecken på vitalitet. Sovjetstaten var fullständigt byråkratisk och tillämpade en stel centralism med kontroll uppifrån. Ändå hade makten på toppnivå blivit helt beroende av det byråkratiska maskineriet, främst från ministerierna, som lyckats tvinga makttoppen att förhandla med det. Sakta men säkert hade byråkratin åstadkommit att denna köpslagan blev till dess fördel och den hade till och med slutat följa order uppifrån. Den byråkratiska maskinen hade förvandlats till ett monster styrd av sin egen logik och som förde systemet mot avgrunden.

Det avgörande var att centrum förlorar makten och förmågan att kontrollera utvecklingen. Ledningen visade sig oförmögen att åstadkomma vad systemen måste kunna om de inte vill gå under, dvs förändras, anpassa sig till förändringar, byta strategi och politisk inriktning, vinna nya allierade och ta itu med de största hindren. Systemet hade avpolitiserats och kunde inte tvinga någon till något som helst. Symboliskt var att landet styrdes av Leonid Brezjnev, en generalsekreterare som låg i dödsryckningarna om han inte redan var död.

⁷ Se *The Soviet Century*.

Avpolitiseringsen betraktad som att all förmåga att bedriva politik gått förlorad var inte bara ett symptom; den innebar att man nått punkten utan återvändo. Den bekräftade uppfattningen att det inte längre fanns något "ledande parti" i betydelsen av en organisation kapabel att utveckla en konsekvent politisk verksamhet. Ett sådant parti skulle ha undvikit det beklagliga beroendet av denna massa av höga ansvariga inom de mest skilda administrationerna och som endast ägnade sig åt sina egna intressen och ledde en gigantisk armé av ledare sysselsatta med att "privatisera" de företag som de fått uppdraget att administrera.

Analytiker, planerare och författare publicerade, kom med varningar och förutspådde katastrofen, men den högsta ledningen var paralyserad. Vid denna tid (från slutet av 1960-talet till 1980-talet) betraktades varje rörelse, oavsett riktningen, som ödesdiger. Legenden, som är vida spridd, att Sovjetunionen rasade samman på grund av att man inte klarade de stora utgifter det kalla kriget och rustningskapplöpningen orsakade är, för att uttrycka det återhållsamt, bara en felaktig diagnos. Den korta perioden under Jurij Andropov (partiets generalsekreterare mellan 1982 och 1984) var mycket intressant, men blev för kort för att ha något värde. Denna korta period gav prov på några inslag som kunde ha bidragit till en återpolitisering av systemet och mobilisera det för angelägna reformer inom ekonomi och politik. Villkoren för en framgång fanns.

Sovjetunionens sammanbrott är rikt på lärdomar om systemen, hur de förändras, deras skryt, åldrande och kriser. Att tala om åldrande innebär att hävda att ett system genomgår olika etapper där en regim kan ge prov på betydande dynamik för att sedan hamna i perioder av stagnation och nedgång, i sin tur följda av nya dynamiska faser. Dessa olika tidpunkter kan ses som länkar i samma kedja så länge som systemet ifråga ännu kan identifieras som sådant och inte blivit helt omöjligt att bota.

Dessa fenomen och deras betydelse går lättare att förstå om man jämför Sovjet och Kina. Det är obestridligt att det finns vissa paralleller mellan de båda regimerna: både Maos och Stalins upplevde "stora språng framåt", som i båda länderna följdes av perioder av stagnation och nedgång och sedan av olika former av återhämtning. Ändå kännetecknades de båda regimerna av mycket olika utveckling.

Sovjetsystemet, som ändå var betydligt mer utvecklat, sjönk ned i en fas av stagnation och visade sig oförmöget att ta itu med betydande och oundgängliga reformer och som landet ändå var redo för. Det kinesiska systemet (vars politiska ursprung var detsamma som i Sovjet) förmådde däremot inleda omfattande reformer trots att det inte var särskilt olik Stalins regim; det var långt mer repressivt och kontrollerade samhället hårdare än regimen i Sovjet vid samma tidpunkt. Av detta framgår att problemet inte handlar om de så förtalade "kommunistiska regimerna", utan om olika ledningars förmåga att ändra inriktning eller inte under olika etapper.

Den socialistiska karaktären, eller i varje fall frigörande, hos Oktoberrevolutionen kan inte ifrågasättas. Men kan man däremot tala om att sovjetstaten var socialistisk? Det är svårt att stödja den uppfattningen. Att den själv betecknade sig som "socialistisk" med ett "kommunistiskt" parti betyder inget annat än officiella paroller och affischer. Socialismen är en demokratisk form som överträffar allt som kan existera under kapitalismen. Det säger inget om det ekonomiska system som en sådan demokrati skulle kunna vilja upprätta. Vi kan bara säga att detta system måste kontrolleras av samhället, utan kapitalister och byråkrater.

En analys av denna stat, som högt och ljudligt utropade sig som "socialistisk" och ledd av ett "kommunistiskt" parti kan göra det möjligt att nå fram till delar av ett svar. Sådana proklamationer (i likhet med de myter som andra stater försöker sprida över världen) var oundgängliga för att legitimera systemet inför den egna befolkningen och inför omvärlden. Men dessa deklamationer håller inte inför verklighetens prövning inte bara utanför Ryssland utan även i Ryssland självt, där det efter Stalin fanns ett urbant samhälle, utvecklat och skolat, med

många personer i ledande ställning med erfarenhet från alla områden, inklusive det som gäller förvaltning av allmänna intressen. Detta samhälle kunde inte ta talet om "socialism" på allvar.

Det dramatiska låg i att historiens tyngd inte hade eliminerats och heller inte kunde det. Den byråkratiska fauna som var djupt förankrad och stärktes i Tsarrysland hade kanske försvunnit som individer men fenomenet hade helt enkelt blommat upp under nya former anpassade till sovjetiska realiteter.

Det tjänar inget till att jämra sig. Sovjetstaten kräver seriös historisk analys. En sak är i varje fall säker; den var inte socialistisk. Det var däremot de som låg bakom Oktoberrevolutionen. De idéer de trodde på förblir lika livskraftiga som när de sattes i verket när ett helt land knakade och en nation höll på att falla sönder och det som skedde var att Ryssland åter blev en aktör på historiens scen.

Artikel publicerad i *Le Monde Diplomatique*, november 2007. Översättning: Björn Erik Rosin

Lästips

Se artikeln [Var Stalin kommunist?](#) av Benny Andersson, som diskuterar samma problematik och som till stor del baseras på Lewins ovannämnda bok *The Soviet Century*.